

S A Y I 13 • 2 0 0 5

İslâm
Araştırmaları
Dergisi

TURKISH JOURNAL OF ISLAMIC STUDIES

İSAM

TÜRKİYE DİYANET VAKFI

İSLÂM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

KİTÂBİYAT

Hadis Edebiyatının Oluşumu

Ömer Özpınar

Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005. 460 sayfa.

Hadis edebiyatının oluşumunu etkileyen gerek ilmi gerekse siyasi unsurların tespitinin, bu edebiyatın daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağı muhakkaktır. Bu sebeple tasnif dönemi sürecinde hadis edebiyatının nasıl geliştiği, ona şekil veren etkenlerin neler olduğu ve bu süreçte telif edilen eserlerin hangi sorunları çözmeye yönelik kaleme alındığı gibi sorulara cevap arayışının bir ürünü olan *Hadis Edebiyatının Oluşumu* isimli araştırma, önem arz etmektedir. *Tasnif Dönemi Hadis Edebiyatının Oluşumunda İlmî ve Fikrî Hareketlerin Etkisi (Buhârî Örneği)* adıyla doktora tezi olarak hazırlanan araştırma, bu alandaki hissedilir boşluğu doldurmaya yönelik önemli bir adımdır.

Eser “Önsöz”, “Giriş”, üç bölüm, “Sonuç” ve “Bibliyografya”dan oluşmaktadır. Müellif, eserin birinci ve ikinci bölümlerinde fıkıh, kelâm, tefsir ile Arap dili ve yazısındaki gelişmelerin ve tasavvufun, hadis edebiyatının oluşumuna olan etkilerine değinmekte ve ilmi/fikrî hareketlerin hadis musannefatının gelişimindeki etkilerini incelemektedir. Eserin birinci ve ikinci bölümlerinde ortaya konan mezkûr ilmi/fikrî hareketlerin bir kısmı “Üçüncü Bölüm”de *Sahîh-i Buhârî* özelindeki örneklemelerle müşahhas hale getirilmektedir. Sözü edilen hususların bir kısmı ağırlıklı olarak *Sahîh-i Buhârî*’deki Kitâbü’l-İmân, Kitâbü’t-Tevhîd ve Kitâbü’l-İ’tisâm gibi itikada ve kelâmî tartışmalara müteallik konularla sınırlandırılmaktadır. Yazar *Sahîh-i Buhârî*’deki mezkûr kitapların bâb başlıklarının, dönemin hangi kelâmî tartışmalarına katkı sağlama mahiyetinde zikredildiğini, şarihlerin açıklamalarına dayanarak tespit etmeye çalışmaktadır.

Hadis edebiyatının oluşumunu etkileyen her bir ilmî ve siyasi unsurun ortaya çıkarılması ve hadis edebiyatındaki etki alanlarının tespit edilmesi, farklı çalışmaları gerekli kılmaktadır. Nitekim hadis edebiyatının oluşumunu etkileyen ilmî ve siyasi faaliyetleri, genellikle “ehl-i rey/ehl-i hadis” ekseninde ele alan yazarın kendisi de eserinin sonuç kısmında: “En çok ilişkide bulunduğu söylenen fıkıh ile hadisin, tasnif sistematığı noktasında nasıl bir etkileşim içinde oldukları hususunun bile aydınlanmadığını tespit etmiş bulunuyoruz.” demektedir (s. 431). Bu kadar geniş bir konuyu tek çalışmada incelemek mümkün olmayacağı için yazar, bazen birkaç örnekle bazı genellemeler yapmakta, bazen de kaynak olarak son dönem araştırmalarına müracaat etmektedir.

Yazara göre, “mihne” olayından sonra, Mütevekkil'in uygulamalarına bir karşılık olarak hadisçiler, siyasi otorite ile uzlaşma arayışına girmiş, siyasi otoriteye bağlılık ve itaati pekiştiren rivayetlerin nakli yaygınlaşmıştır. Ashâbü'l-hadis'in imamı Ahmed b. Hanbel'in, zalim idarecilere karşı ayaklanma ile ilgili hadisleri rivayet etmeyi yasaklaması ve siyasi idareye karşı tavır takınmayı teşvik eden hadislerin *Müsned*'inden çıkarılmasını istemesi de bu şartlar altında değerlendirilmelidir (s. 145). “Ahmed b. Hanbel'in, zalim idarecilere karşı ayaklanma ile ilgili hadisleri rivayet etmeyi yasaklaması” sözü, çağdaş hadis âlimlerinden Muhammed Zâhid el-Kevserî'ye aittir. Kevserî, İbn Asâkir'in *Tebyînu kezibi'l-müfteri* isimli eserine yazdığı mukaddimede herhangi bir kaynak göstermeksizin mezkûr cümleyi kaydetmekte¹, yazar da Kevserî'nin bu fikrini kaynak olarak göstermektedir. Başka bir ifadeyle bu fikir Kevserî'ye ait olup araştırdığımız kadarıyla klasik kaynaklar tarafından desteklenmemektedir.

Müellif, *Sünen* türü hadis edebiyatından bahsederken, büyük kısmı kaybolmuş veya elimizde bulunmayan ilk *Sünen*'lerin müellifleri arasında İbn Cüreyc, Süfyân es-Sevrî, İbn Ebû Zî'b ve Zâide b. Kudâme'yi zikretmektedir. Onun İbnü'n-Nedîm'e dayandırdığı bu bilgiye göre, eserlerini *Sünen* türünde tasnif eden söz konusu müellifler, aynı zamanda birer *Sünen* sahibidirler (s. 87, 202). Fakat araştırdığımız kadarıyla ne İbnü'n-Nedîm² ne de ilgili diğer kaynaklar Süfyân es-Sevrî'nin herhangi bir *Sünen*'inden bahsetmektedir.³

¹ İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfteri*, Beyrut 1984, Kevserî'nin mukaddimesi, s. 15.

² Bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Rıza Teceddüd, Tahran : [y.y.], 1971, s. 281.

³ Kettânî, *er-Risâletü'l-mustatrefe*, Dimaşk 1946, s. 32-37; Fuad Sezgin, *GAS*, Leiden 1967, I, 518-519.

Müellif, *Câmi'* türü hadis edebiyatını anlatırken ise “*Câmi'*ler, *Sünen* türünün muhteviyatını oluşturan fıkıh konularındaki hadislerin yanı sıra, *Kitâbü's-Sünne* türü fikrî/itikadî konulara müteallik hadisleri de ihtiva edecek şekilde tasnif edilmişlerdir” (s. 222) demektedir. Oysa ki, gerek Dârimî'nin gerekse İbn Mâce'nin *Sünen*'lerinin mukaddimeleri, Resûlullah'ın sünnetine ittiba etmenin gerekliliği, bid'at ve cedelden uzak kalma, re'y ve kıyastan kaçınma, fetva vermenin mekruhluğu, fetvası sorulan her meselede fetva veren kimsenin durumu, re'ye uymanın mekruhluğu, âlimlere uyma, iman, kader, sahabenin fazileti, Hâricîler, Cehmiyye'nin inkâr ettikleri⁴ gibi fikrî/itikadî konularla ilgili hadisleri içermesi bakımından birer *Kitâbü's-Sünne* niteliğindedir.⁵ Diğer taraftan Ebû Dâvud'un *Sünen*'inin 34. bölümünün ismi “Kitâbü's-Sünne” olup “Kur'an'a İlişkin Tartışmalardan Uzak Durmak”, “Sünnete İttiba Etmek”, “Sahabenin Fazileti”, “İmanın Azalıp Artması”, “Kader”, “Ru'yetullah”, “Cehmiyye”, “Hâricîler”⁶ gibi başlıklarla aynı konuları ihtiva etmektedir. Bu, *Sünen* türü eserler hakkında verilen hükmün genelleme olduğunu göstermektedir.

Müellif, *Müsned* türü hadis edebiyatının tasnif edilme sebebinin “sadece Hz. Peygamber'e ait hadislerin toplanması isteği” olmadığını, aynı zamanda o dönemin ilmi ve fikrî âmillerinin de etkili olduğu kanaatini ifade etmektedir. Bu etkiler arasında “İmam Şafî'nin sünnetin kaynağı olarak müsned hadise vurgu yapmış olması”nı (s. 229) dile getirdikten sonra, bu konuda İmam Şafî'yi öğrencisi Ahmed b. Hanbel'in takip ettiğini belirtmektedir (s. 232). Ayrıca Şafî'nin sadece müsned hadise vurgusu sebebiyle ashâbü'l-hadisın gelişiminde önemli bir rol oynadığı ve onlar nazarında otoriter bir kişiliğe sahip olduğu da yazar tarafından kaydedilmektedir. (s. 231) Yazar eserinin başka bir yerinde ise ashâbü'l-hadisın imamı Ahmed b. Hanbel'in, Şafî'nin kitaplarını, özellikle *er-Risâle*'sinin yazılmasını yasakladığını, hatta onun eserlerini kastederek: “Bu kitaplar bid'attır. Siz hadise sarılın.” dediğini hatırlatıp hadis rivayetleriyle fakihlerin görüşlerinin bir arada yer aldığı kitapları, kendi (ashâbü'l-hadis)

⁴ Dârimî, “Mukaddime” 16, 19, 20, 21, 24, 35; İbn Mâce, “Mukaddime” 1, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13.

⁵ Mukaddimelerde yer alan mezkûr bâb başlıkları Ahmed b. Hanbel ve İbn Ebû Âsım'ın *Kitâbü's-Sünne*'siyle karşılaştırılabilir. (Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü's-Sünne*, thk. Muhammed b. Saîd el-Kahtânî, Demmâm 1994, I, 106-123, 229, 270, 307; II, 454, 618; İbn Ebû Âsım, *Kitâbü's-Sünne*, Beyrut 1980, I, 31, 55, 140, 188-93; II, 461-62, 569-75, 580, 587).

⁶ Ebû Dâvud, “Sünne” 4, 6, 17, 19, 20, 21, 30, 31.

ilkeleri açısından kabul edilemez bir olgu olarak değerlendirdiğini (s. 235) ifade etmek suretiyle çelişkiye düşmektedir. Fıkhın kaynakları ile ilgili tartışmalarda bir ilke olarak hadisin sünnet, sünnetin de hadis olduğunu, hadisin sa-bit olmasıyla sünnetin tespiti için başka bir şeye ihtiyaç olmayacağını, hadisin yerel uygulama, icmâ ve re'y iddiasıyla terk edilemeyeceği gibi kıyasa dayatılarak da terk edilemeyeceğini ısrarla vurgulayan (s. 230) Şafîi'nin *er-Risâle*'si, niçin Ahmed b. Hanbel tarafından bid'at olarak telakki edilsin? Ayrıca "Hadis bizâtihi yeterlidir" anlayışını savunan Şafîi, Ahmed b. Hanbel'in iddia ettiği gibi re'y ile amel ediyor (s. 234) ise ashâbu'l-hadis nazarında hangi gerekçeyle otoriter bir şahsiyet olarak telakki edilmiştir? Ya da Şafîi'yi otoriter olarak kabul eden ehl-i hadis kimlerdir?

Yazara göre *Müsned* türü edebiyatın doğuşunu gerekli kılan ve tartışmalar bağlamında ele alınması gereken etkenlerden bir diğeri de "üçüncü asırda hadislerin sıhhat değerlendirilmesine hız verilmesi"dir (s. 231). Fakat onun bu bağlamda zikrettiği örnekler, hadislerin sıhhat açısından değerlendirilmesine hız verilmesi değil, farklı asırlarda sıhhat şartlarının değişmesine delâlet etmektedir. Mesela, İmam Mâlik'in "haber-i âhâd"ın bir türü olan mürsel hadislerin, özellikle sika râvilerin mürsellerinin, müsned rivayetler kadar itibara sayan olduğunu; dolayısıyla hüccet kabul edilmesi ve kendileriyle amel edilmesi gerektiğini benimsemesi örneği (s. 231), Hicri ikinci asırdaki sıhhat anlayışının böyle olduğunu göstermektedir. Nitekim yalnız İmam Mâlik'in *el-Muvatta*'ı değil, aynı dönemde tasnif edilen *Câmi'* (s. 218) türü hadis edebiyatının da mürsel ve munkatî rivayetlerden oluşması, muttasıl rivayetlerin azınlıkta kalması ve "Musannef"lerin mevkuf ve maktû' haberleri de ihtiva etmesi (s. 237) bunu göstermektedir.

Yazar, eserinin bazı yerlerinde bir veya iki örneğe dayanarak genellemeler yapmaktadır. *Müsned* türü hadis edebiyatının oluşmasında rol oynayan etkenlerden birisini, "ashâbü'l-hadis'in tasnif olayına kendi ilkeleri açısından yaklaşması" olduğunu belirten yazarın, bu bağlamda sıraladığı örneklerin neredeyse bütünü Ahmed b. Hanbel ile ilgilidir. (s. 233-35). Yazar, mezkûr başlık içerisinde Ahmed b. Hanbel'e ait örnekleri zikrettikten sonra: "*Müsned* türü eserlerin, yukarıda özetlenen ashâbü'l-hadis anlayışını yansıtan yegâne hadis edebiyatı türü olduğu açıktır." (s. 235) diyerek bu genellemeyi pekiştirmektedir.

Diğer taraftan yazar, yine Ahmed b. Hanbel örneğinden yola çıkarak, hadisçilerin *Müsned* türü eserler telif etmelerinin sebebini, hadislerin "kitâb" ve

“bâb”lar şeklinde tasnif edilmesine karşı olmalarıyla açıklamaya çalışmaktadır (s. 235). Ayrıca o, üçüncü hicret asrına gelindiğinde hadisçilerin, sadece Hz. Peygamber’e ait olan rivayetleri, “ale’r-ricâl” metotla tasnif etme eğilimine girdiklerini belirtmektedir (s. 238). Oysa bilindiği gibi Dârimî, Buhârî, İbn Mâce, Ebû Dâvûd ve Tirmizî gibi müellifler ashâbü’l-hadisten sayıldıkları ve Ahmed b. Hanbel’in akramı oldukları halde, eserlerini “kitâb” ve “bâb”lar halinde tasnif etmişlerdir.

Yazara göre Ahmed b. Hanbel’in, Bişr b. Giyâs el-Merîsî’yi kastederek: “Bişr el-Merîsî öldü, yerine Kerâbisî kaldı” demesi aynı zamanda ashâbü’l-hadisın “lafz”⁷ meselesindeki bakış açısını yansıtmaktadır (s. 384). Yukarıdaki örneklerde olduğu gibi yazar, bu konuda da Ahmed b. Hanbel örneğine dayanarak bir genelleme yapmaktadır. Fakat Eş’arî’nin verdiği bilgiye göre Kur’an’ın okunuşu ve telaffuzu itibarıyla mahlûk olduğu görüşünü benimseyen ve “Lafziyye” diye tanımlanan grup, ehl-i hadistendir.⁸ Nitekim yazarın da eserinin farklı bir yerinde değindiği gibi İbn Hacer, “lafz” anlayışının Kerâbisî’den başka, başta Buhârî olmak üzere el-Muhâsibî, Zâhirî mezhebinin kurucusu Dâvud b. Ali el-İsfehânî ve pek çok ehl-i hadis tarafından kabul edildiğini haber vermektedir.⁹ O halde Ahmed b. Hanbel’in mezkûr sözüne dayanarak: “Bu, ashâbü’l-hadisın lafz meselesindeki görüşünü yansıtmaktadır.” cümlesindeki “ashâbü’l-hadis” tabiriyle yazar kimleri kastetmektedir? Şayet bu tabirle Ahmed b. Hanbel’in taraftarları veya aynı görüşü paylaşan âlimler kastediliyorsa bu kişilerin bütün “ashâbü’l-hadis”i temsil etmediği bilinen bir husustur.

Yazar cerh ve tadil edebiyatının oluşumunda, râvilerin fikrî/itikâdî yönelişlerinin de dikkate alınarak tenkid edildiklerini belirttikten sonra, onların “ideolojik yönelimlerini” ortaya koyan vasıflarının anlaşılması için hadisçilerin birtakım esaslar belirlediğini kaydetmektedir (s. 247). O, bu esasları 1. Râvilerin yalancı olmaları (kizbü’r-râvi) veya yalancılıkla itham edilmeleri (it-tihâmü’r-râvi bi’l-kizb), 2. Amele müteallik büyük günah işlemeleri veya küçük günahlarda ısrarcı olmaları (fisku’r-râvi), 3. Fikrî ve itikâdî noktada sapma göstermeleri (bid’atü’r-râvi), 4. Şahıslarının veya vasıflarının bilinmemesi

⁷ “Lafz” meselesiyle, Kur’an’ın, Allah’ın kelâmı olması hasebiyle mahlûk olmadığı, ancak onun okunuşunun ve telaffuzunun mahlûk olduğu düşüncesi kastedilmektedir. (bk. Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn* (nşr. Helmut Ritter), Weisbaden 1963, s. 602).

⁸ Eş’arî, *a.g.e.*, s. 602.

⁹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, Beyrut t.y., XIII, 492.

(cehâletü'r-râvi) gibi kavramlarla özetlemektedir (s. 247). Mezkûr kavramlardan “bid'atü'r-râvi” doğrudan ideolojik yönelimler ile alakalıdır. “Kizbü'r-râvi” ve “fısku'r-râvi” kavramlarını bir şekilde fikrî/itikâdî yönelişler ile alakalandırmak¹⁰ mümkün olsa bile “cehâletü'r-râvi” kavramının ideolojik yönelimler ile herhangi bir alâkası bulunmamaktadır. Zira gerek kimliği gerekse vasfı meçhul olan râvinin herhangi bir ideolojik yöneliminden bahsetmek mümkün değildir. Nitekim yazarın kendisi de böyle bir bağlantı kurmamaktadır.

Yazar Hicrî üçüncü asırda fikrî/itikâdî yönelişlerin cerh ve tadil edebiyatının oluşumuna etkileri bağlamında, bazı kimselerin muteber kabul edilen kimi râviler hakkında şüphe uyandıracak kitaplar tasnif ettiklerini belirtmekte (s. 254) ve bu kitaplara örnek olarak Hüseyin b. Ali el-Kerâbîsî'nin (ö. 245/859) *Kitâbü'l-Müdelîsin* isimli eserini kaydetmektedir. Yazarın bu kitap hakkında “şüphe uyandıracak” şeklindeki yargısı, Ahmed b. Hanbel'in: “Delil bulamadıkları konularda hadis muhalifleri için bilgiler toplanmış. Bundan uzak durun” sözlerine ve bu bilgiyi aktaran İbn Receb'in (ö. 795/1393): “Bu kitaptaki bilgiler, Mu'tezile gibi hareketler tarafından, ehl-i hadise karşı kullanılmıştır. Hatta işin aslını bilmeyen kimi ehl-i hadis bile, bu kitaptaki bilgilerden yararlanabilmiştir” şeklindeki görüşüne dayanmaktadır (s. 254). Günümüze ulaşmadığı için içeriğiyle ilgili herhangi bir bilgiye sahip olmadığımız bu gibi kitaplar hakkında, farklı görüşleri benimseyen kişilerin değerlendirmesine dayanarak hüküm vermek, insanı çoğu zaman sağlıklı sonuca götürmez. Nitekim değinildiği üzere, Ahmed b. Hanbel, Kerâbîsî'yi “lafz” meselesi sebebiyle eleştirmiş ve: “Bişr el-Merîsî öldü, yerine Kerâbîsî kaldı.” diyerek onu Mu'tezilî düşünceyi benimseyen birisine benzeterek itham etmiştir (s. 384). Dolayısıyla Ahmed b. Hanbel'in itham ettiği birisinin eseriyle ilgili olarak ön yargılı davranması ihtimal dışı değildir. Ayrıca, zikri geçen eser ile ilgili, Ahmed b. Hanbel'in görüşünü aktaran İbn Receb bile, *Şerhu İlelî't-Tirmizî* isimli kitabında, Kerâbîsî'nin müdelîs râvilerle ilgili bazı görüşlerine yer vermekte ve onları farklı âlimlerin görüşleriyle teyit etmektedir.¹¹ Diğer taraftan Alâî, İbnü'l-Acemî ve İbn Hacer gibi, müdelîs râviler ile ilgili eser kaleme alan müteahhirün hadis âlimleri, Kerâbîsî'nin bu eserinden istifade etmişlerdir.¹² Hatta mezkûr üç müellifin yalnız Kerâbîsî'nin görüşüne dayanarak

¹⁰ Bkz. Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1992, s. 97, 187-188.

¹¹ Bkz. İbn Receb, *Şerhu İlelî't-Tirmizî*, thk. Nureddin İtr, Dimaşk 1978, II, 744, 746.

¹² Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, Beyrut 1986, s. 107; İbnü'l-Acemî, *et-Tebyîn*, Beyrut 1994, s. 116; İbn Hacer, *Tabakâtu'l-müdelîsin*, thk. Âsım b. Abdullah Karyüti, Zerka 1983, s. 83-84, 118, 160.

Tâvûs b. Keysân el-Yemânî'yi müdellis râviler arasında zikretmesi,¹³ onun eserinin âlimler arasındaki değerini ortaya koyan önemli bir göstergedir.

Yazar eserinin “İkinci Bölüm”ünde rivayete ve dirâyete dayalı hadis edebiyatı türlerinin oluşumu ve gelişiminde, ilmî ve fikrî hareketlerin etkisini tespit etmeyi amaçladığını kaydetmektedir (s. 8). Fakat dirâyete dayalı “ilelü'l-hadîs” edebiyatının oluşumunda herhangi bir ilmî ve fikrî hareketten bahsetmemekte ve sadece söz konusu edebiyat türünün hangi bilgi çeşidini kapsadığını ve bu dalda uzman olan âlimlerin, hadislerin illetlerini saptamak için hangi metotları kullandıklarını zikretmekle yetinmektedir (s. 258-263).

Sonuç olarak birkaç tespit hatası veya bazı örneklere dayanılarak yapılan genellemelere rağmen eser, ehemmiyetli bir konuya ışık tutması ve gerek tasnif dönemi gerekse sonrasında telif edilen hadis edebiyatına yönelik araştırmalara örnek olması bakımından önem arz etmektedir. Özellikle fıkıh, kelâm, tefsir, tasavvuf ve Arap dili gibi hadis edebiyatının gelişimini etkileyen, ona yön veren amillerin tespiti ve mezkûr ilim dallarıyla etkileşim noktalarının ortaya konulması, eserin kayda değer özellikleri arasındadır. Ayrıca hadis tarihi ve edebiyatı ile ilgili diğer eserlerden farklı olarak hadis edebiyatının oluşum sürecini, dönemin sosyo-kültürel, ilmî ve siyasi ortamı bağlamında ele alan bu eser hicrî II. ve III. asırlarda telif edilmiş Câmî', Sünen, Musannef ve Müsned türü eserlerin tasnifi ve muhtevasının arka planının daha iyi anlaşılmasına ciddi katkılar sağlamaktadır.

Namig Abuzerov

Ezelî Hikmet ve Dinler: Dinler Tarihinde Tradisyonel Perspektif

Hüseyin Yılmaz

İstanbul: İnsan Yayınları, 2003. 412 sayfa.

“Önsöz”, “Giriş”, üç bölüm, “Sonuç” “Kaynakça”, “İndeks” ana başlıklarından oluşan ve Dinler tarihi sahasında yapılan bir doktora tezine dayanılarak hazırlanan bu eser, Geleneksel Ekol'ün kavramsal ve felsefî tasvirini, din anlayışını, dinin modernite ve bilim, teknoloji ve rasyonellik ile ilişkisini ve

¹³ Bkz. Alâî, *a.g.e.*, s. 107; İbnü'l-Acemî, *a.g.e.*, s.116; İbn Hacer, *a.g.e.*, s.83-84.